

**Юрій Пшеничний** –  
аспірант Східноєвропейського національного університету  
імені Лесі Українки, науковий співробітник відділу історії  
Державного історико-культурного заповідника м. Дубно

## Археологічні дослідження історичної топографії феодальних поселень XIV–XVI ст. в околицях Дубна

Викладено результати археологічних досліджень історичної топографії феодальних поселень, які виникли в околицях Дубна в період утрати ним міського статусу. Огляд розвитку цих поселень здійснено в контексті їхнього значення для перетворення Дубна на місто за сприяння князів Острозьких.

**Ключові слова:** археологічні джерела, топографія, феодальне поселення.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Важливим для вивчення історії Дубна у литовський період є з'ясування передумов, які посприяли його перетворенню на місто. Однією з них було забезпечення зростання прибутків власників Дубна за рахунок поселень у його околиці. До того як потрапити під їхню владу, ці поселення пройшли певний етап розвитку, коли належали представникам боярських родин. Зважаючи на лаконічність писемних джерел для вивчення історичної топографії цих поселень, необхідним є залучення археологічних джерел.

**Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми.** Джерельну базу складають викладені в наукових звітах документальні відомості про археологічні дослідження, проведені під керівництвом М. Смішка [11], В. Ткача [15], Ю. Пшеничного [7; 8]. З писемних джерел використано акти та інші документи XIV–XVII ст. [2; 18; 19; 21].

Науковий доробок, який використано в цій статті, представлено головним чином дослідженнями В. Ткача [12–14; 16] та А. Бардецького [3].

**Мета** дослідження полягає в реконструкції особливостей топографічної структури феодальних поселень у зазначений період, базуючись на археологічних джерелах.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Зростання прибутків лежало в прямій залежності від розширення феодального впливу на нові поселення. Це давало можливість збільшити рівень забезпеченості господарською та ремісничою продукцією, збирати грошовий побір, отримати людський ресурс для виконання господарських і військових повинностей. У тому, що цей напрямок був важливий, ми переконуємося з письмових та археологічних джерел. Вони свідчать, що протягом XIV–XV ст. навколо Дубна відбувалося піднесення в розвитку сільських поселень. Документи фіксують перехід ряду таких поселень від окремих представників боярського прошарку до власників Дубна князів Острозьких.

Як доводить Н. Яковенко, протягом XIV ст. у Великому князівстві Литовському з'явилися вислужені простими дружинниками невеликі володіння, локалізовані в зоні смуг, феодально освоєних задовго до утвердження монголів [17, с. 19]. Слушність цієї думки підкріплюється наявністю поблизу Дубна в XIV–XV ст. поселень, що становили власність боярських родів, які перебували на державній службі. З огляду на фрагментарні відомості писемних джерел, повніше досліджувати розвиток таких поселень дозволяють археологічні джерела (рис. 1).

Маєток Тороканов. Успадкував свій феодальний статус від давньоруських часів. Практично незмінною залишилася при цьому топографія поселень, які склали цей маєток. Вона пов'язана з археологічними пам'ятками Тараканів п. 3, Тараканів п. 5, Тараканів п. 4.

Серед археологічних матеріалів XII – першої половини XIII ст., значну кількість складають знахідки предметів побуту, озброєння, прикрас і культових речей, які були в користуванні привілейованого прошарку. На підставі цього зроблено висновок, що поселення були місцем проживання представників привілейованої верстви і являли феодальну околицю літописного Дубена [14, с. 176–183]. Вигідне господарське положення та розташування поблизу важливого транспортного сполучення робили володіння Тороканівським маєтком вигідним і в литовський період.

В історичних джерелах маєток Тороканов уперше згадується у 1488 р. як отчина Гриба Івашевича, який закладає його князям Костянтину та Михайлу Острозьким за 80 кіп грошей [18, с. 88]. Це лаконічне повідомлення доповнюється археологічними знахідками, що підтверджують його феодальний статус у XIV–XV ст.

Спільною рисою матеріального комплексу з поселень Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 є присутність значної кількості архітектурно-будівельної кераміки. Переважно цю категорію виробів представляють горщикоподібні та мископодібні типи кахель. Відзначимо також такі знахідки литовського періоду з поселення Тараканів п. 3, як залізний замок зі слідами покриття міддю та ключ. Із поселення Тараканів п. 5 походять знахідки рідкісної для того часу полив'яної кераміки, фрагменти цегли-пальчатки, керамічні плитки, уламки скляного посуду [15, с. 11–13; 3; 14–15]. Найбільша кількість знахідок, що не характерні для звичних поселень цього часу, зібрано на пам'ятці Тараканів п. 5. Це дозволяє визначити його як місце проживання представників заможного прошарку.

Головним датуючим матеріалом із поселень виступає посуд, представлений як архаїчними типами виробів, що з'явилися у другій половині XIII ст., так і високоякісними горщиками XIV–XV ст. Ці знахідки свідчать про те, що Тороканов досить швидко відродився після монгольського спустошення та невдовзі перейшов у вотчинне володіння.

Знесення – село в західній околиці Дубна, яке в XV – на початку XVI ст. належало до вотчинного володіння. Його первісна топографія пов'язана з археологічними пам'ятками Палестина п. 2 та Палестина п. 3, які займають частину давнього урочища Палестина. Урочище Палестина розташоване за 2,3–3,3 км на південний захід від замку і складається з шести різних за площею, відділених одна від одної корінних терас лівого берега р. Іква, що підняті над її долиною на 20–25 м. Можливо, через те, що Знесення охоплювало північну частину високих підвищень Палестини, виникла

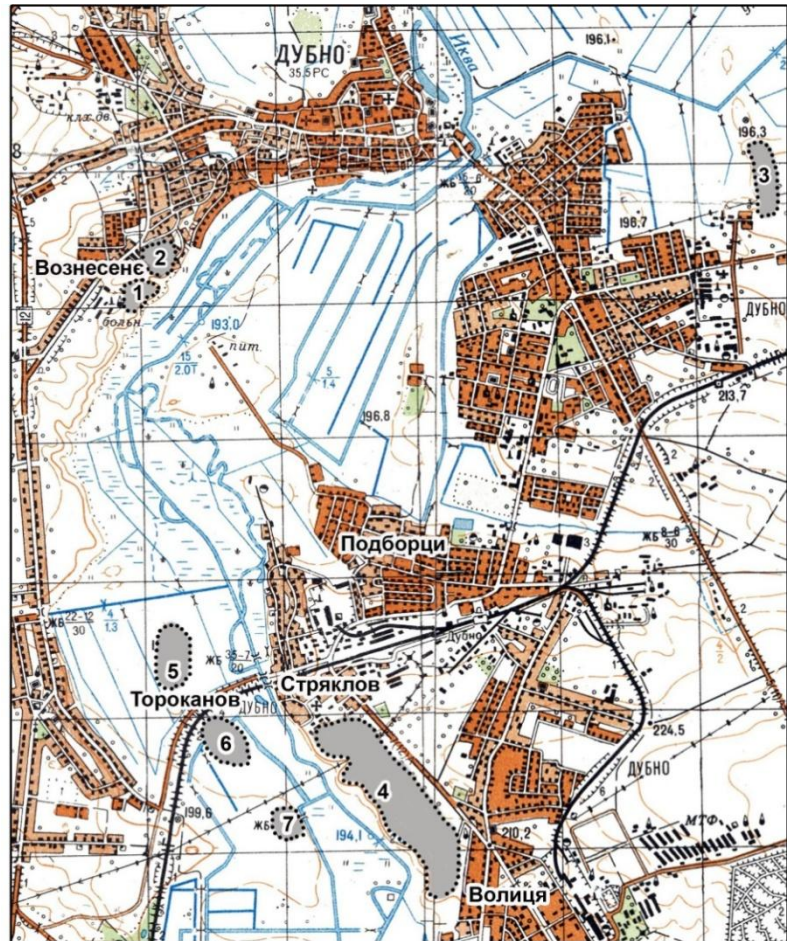


Рис. 1. Розташування поселень XIV –XVI ст. на сучасній карті Дубна

- 1 – Палестина п. 2, 2 – Палестина п. 3, 3 – Сурмичі п. 3,
- 4 – Волиця, 5 – Тараканів п. 3, 6 – Тараканів п. 5,
- 7 – Тараканів п. 4

Стряклов – назви сіл, зафіксовані в писемних джерелах XV–XVI ст.

і його назва – у значенні «зноситись» над навколишньою річковою долиною. Пізніше, на ХХ ст., основною своєю площею Знесення опустилося до пологих схилів, ближче місця впадіння в Ікву річечки Знесенної. Однак у XIV–XV ст. його топографія була іншою.

На сьогодні стара назва практично повністю віджила, село з'єдналося з містом та становить окремий мікрорайон, обмежений вулицями Сковороди, Цегельної та Зеленої. Згідно з планами другої половини ХІХ ст., Знесення ще займало підвищену частину мису, оточеного річками Іквою та її притокою Знесенною. Розташування села на них збігається з місцезнаходженням поселення Палестина п. 3. В наш час більша частина поверхні цього поселення зайнята автопарком міської філії ДЕД Рівненського облавтодору (вул. Львівська, 51). На його схилах виявлено збірки кераміки ХІV–ХІVІ ст., що дозволяє відносити появу цього поселення щонайраніше до литовського періоду.

Значно перспективнішим для досліджень з огляду на житлову та господарську забудову основної частини території села виступає пам'ятка Палестина п. 2.

Палестина п. 2 займає високий мис корінної, лівобережної тераси р. Ікви, за 0,12 км на схід від райлікарні. Від Палестини п. 3 воно відділене балкою. Протягом усього часу досліджень на поселенні не було виявлено давньоруських матеріалів. Натомість керамічний комплекс пам'ятки характеризується різноманітними, в тому числі своєрідними, типами архаїчної післямонгольської кераміки другої половини ХІІІ–ХІV ст. Ця риса виділяє поселення з-поміж синхронних пам'яток. Поряд з архаїчними керамічними виробами на поселенні виділено групу якісної кераміки, виготовленої на швидкому гончарному крузі. Асортимент зробленого таким чином посуду представлений горщиками, глеками, макітрами, мисками, покришками. Типологічні риси цих виробів характерні для другої половини ХІVІ ст. Індивідуальною знахідкою з поселення є бронзовий пластинчастий браслет зі штамповим орнаментом [15, с. 7–8]. Аналогічні вироби широко відомі на давньоруських поселеннях та поселеннях післямонгольського часу до рубежу ХІV–ХІV ст. [4, с. 75].

За датуванням типів посуду, поселення Палестина п. 2 почало існувати у другій половині ХІІІ ст., а покинуте у другій половині ХІVІ ст. Знахідки вказують на виникнення цього поселення у післямонгольський час на необжитому в період Київської Русі місці. Найбільш вірогідним поясненням причини цього є переселення сюди певної відривної після монгольського нападу групи людей. Як наслідок – своєрідні підходи до виготовлення керамічних виробів.

Таким чином, досліджені поселення Палестина п. 3 та Палестина п. 2 потрібно ототожнювати з частинами села Знесення, яке виникло у другій половині ХІІІ ст. У той час і до другої половини ХІVІ ст. частина села була пов'язана з поселенням Палестина п. 2. Після його занепаду Знесення продовжувало розвиватися вже у зв'язку з поселенням Палестина п. 3, де існувало аж до ХХ ст. Про те, що на ХІV ст. село досягло значного розвитку, свідчить його перехід у руки боярської родини Єловицьких. Відомо, що в другій половині ХІV ст. Знесенням володів Богдан Єловицький [10, с. 393–394].

Однак важливо з'ясувати, в чому полягали причини припинення існування південної частини Знесення, яку представляє поселення Палестина п. 2. Як пояснення слід розглядати невелику площу тераси, яку воно охоплювало, що могло стримувати розростання забудови. Однак більш вірогідним є занепад поселення під час військового нападу. З точки зору цього припущення становить інтерес текст купчої грамоти від 17 січня 1522 р., в якій згадується Знесення.

У ній ідеться про те, що дідичка Оксена Богданівна Вознесенська продає своє село Знесення князеві Костянтину Івановичу Острозькому. «Штож з Божего допущена матку мою, паню Богдановую, Томилу Вознесенскую поганство Татарове взали, ино не мѣла чим саѡкупити и она просила мене, дочку своее, абых ее с поганства Татар выкупила. И ја милуючи матку свою, продала есмиим ѣне своеѡтчизное, на има Вознесеие за девеносто коп грошей Литовской монеты полугрошковое личбы князю Костентину Ивановичу Острозскому...» [19, с. 217–218].

З наведеного фрагмента грамоти стає зрозуміло, що незадовго до цього мати власниці потрапила у полон до татар, які вимагали за її звільнення викуп. Цілком вірогідно, що в полон жінка потрапила під час нападу на Знесення, яке при цьому не уникнуло погрому. Однак знахідки характерних типів горщиків другої половини ХІVІ ст. на поселенні Палестина п. 2 свідчать про те, що ця частина села існувала і пізніше. Відомо, що у 1577 р. трапився один з найбільших татарських нападів на місто. Зокрема, Б. Папроцький зазначає, що татари атакували греблю від Знесення, а потім пустошили це село разом з іншими [20, с. 451]. Тож доцільно припускати, що припинення існування Палестини п. 2 та зміни у топографії села спричинено цим нападом.

## Історичні студії

Волиця вже в XII – першій половині XIII ст. була одним з найбільших околичних поселень Дубна. Як свідчать археологічні дослідження, населення проживало тут і після монгольської навали. Проте, на відмінну від площі, яку займало поселення XII – першої половини XIII ст., охоплюючи чотири з п'яти мисів (I та III–V), поселення другої половини XIII–XIV ст. стверджено лише на мису V. Культурний шар представлено незначною кількістю кераміки архаїчного типу. Це свідчить про те, що поселення в цей час ледве жевріло. Натомість у XIV–XVI ст. знову відроджуються два поселення, які займають приблизно ту ж площу, що і в XII – першій половині XIII ст. При цьому культурний шар XIV–XVI ст. відмічається також для мису II (рис. 2).

Це означає існування єдиного поселення між сучасними селами Страклів і Волиця, розтягнутого по високій правобережній терасі Ікви приблизно на 1 км. Найраніші сліди поселення в післямонгольський період відзначено на V мису, де виявлено архаїчну кераміку другої половини XIII–XIV ст. Тому можна припускати, що розростання поселення в подальшому відбулося з мису V на більшу територію пам'ятки. З географічного погляду поселення, що з'явилося і розрослося протягом цього періоду, було спрямоване в бік с. Страклів. Із цього можна зробити висновок, що Страклові належав консолідуючий вплив на общину, яка обживала в цей період територію пам'ятки Волиця.

Археологічна пам'ятка Волиця становила у XIV–XV ст. єдину територіальну громаду з селом Страклів, що, очевидно, мусило привести до іменування усього поселення Стракловом. На сьогодні

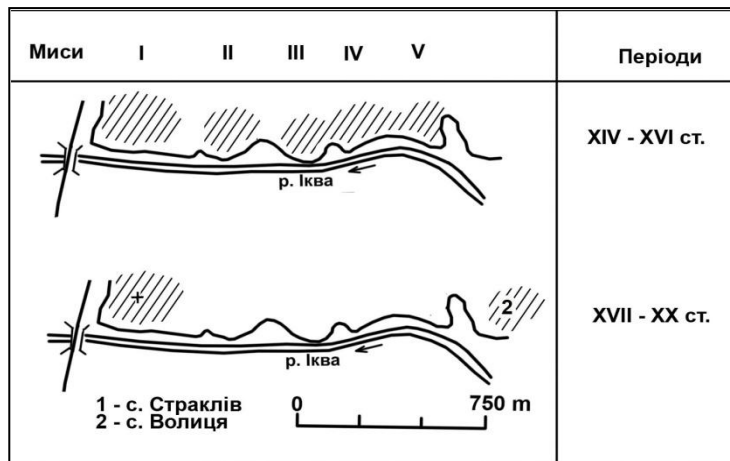


Рис. 2. Фіксація поширення культурного шару на пам'ятці Волиця протягом XIV–XX ст. (за В. Ткачем)

топографія села пов'язана лише з мисом I цієї пам'ятки [12, с. 106]. Поселення на III–V мисах, на нашу думку, послугувало поселенською основою для появи в XVI ст. села Волиця. За археологічними джерелами, на III–V мисах поселення припинило існування в кінці XVI ст. Таким чином, Волиця територіально віддалилася від Страклова у південно-східному напрямку більш ніж на 1 км.

Виділення Волиці з поселенської структури Страклова знаходить підтвердження також у писемних джерелах. З них відомо, що Волиця вперше згадується як новостворене поселення в кінці XV ст., що за несплату податків було виділено з-під власності Юхна Тороканівського й передано у державну [9, с. 82]. Згідно з цим свідченням, Волиця раніше була невиокремленим поселенням. А зважаючи на те, що Юхно Тороканівський у першій половині XVI ст. залишався власником Страклова [6, с. 207], можна зробити висновок: до цього часу Волиця була складовою частиною страклівської територіальної общини. Сама назва села (нині мікрорайону міста) вказує на його розвиток завдяки звільненню від сплати побору на певний час. Цей привілей стосувався новостворених поселень. З виділенням окремого села під назвою Волиця в кінці XV ст. вплив Страклова продовжував зберігатися, незважаючи на те, що територія Волиці зміщувалась на південний схід, туди, де воно розташоване сьогодні. Зафіксована згадка про село в подимному реєстрі 1629 р., скоріше за все, стосується вже Волиці на звичному нам місці [2, с. 35]. Це узгоджується з археологічними джерелами, за якими культурний шар XVII–XVIII ст. на всій території пам'ятки Волиця відсутній (окрім мису I, пов'язаного з с. Страклів).

На крайньому південно-східному мисові (V) в 1947 р. М. Ю. Смішком проведено розкопки та встановлено наявність могильника. Всього тут було досліджено 25 поховань. На підставі знахідки в обвалі схилу, який руйнував могильник, монети, карбовані в 1492–1506 рр., та персня XV–XVII ст.

дослідник відніс час його функціонування приблизно до XVI ст. [11, с. 352–353]. На цьому ж мису зафіксовано сліди розораної печі, що була складена з глиняних вальків із включенням кераміки XV–XVI ст., розташована приблизно за 0,3 км на північний захід від могильника [12, с. 106]. Могильник топографічно пов'язаний із селом Волиця. Він, швидше за все, діяв у період виокремлення села зі страклівської общини, займає північно-східну околицю щодо сучасної Волиці.

Волиця не згадана серед сіл Дубенської волості в поборовому реєстрі 1583 р. Можливо, це пов'язано зі спустошенням села під час татарських нападів. Натомість с. Страклів у реєстрі присутній [21, с. 82, 97]. На період козацько-польської війни село знову фігурує в подимних реєстрах як складова частина страклівського володіння Пузин і назване в них Волиця Страклівська [1, с. 493]. І надалі Волиця продовжувала зберігати соціальний зв'язок зі Стракловом зокрема, це проявлялося в тому, що тут не існувало своєї церкви. На планах XIX – початку XX ст. село ще відмічене як Волиця Стракловська. Тож цілком закономірно вбачати в цій фіксації відображення розглянутих значно давніших історичних обставин.

Сурмичі п. 3. Гіпотетично належало до боярського володіння. Окрім посуду XIV–XVI ст., тут знайдено також шпору з коліщатком, яка є атрибутом професійного кінного воїна. Шпора належить до типу V, за А. М. Кіричниковим. Домінування цього типу шпор припадає на другу половину XIV–XV ст., хоча їх поява відноситься до другої чверті XIII ст. [5, с. 68].

Крім розглянутих вище поселень, важливе значення для підйому Дубна мав перехід до його власника Івана Острозького «іванської дільниці» з селами М'ятин, Головчиці, Підборці та Дитиничі, які він купив у свого брата Юрія Острозького в 1463 р. [18, с. 44, 160]. З них Підборці, розташоване за 3 км на південь від старої частини міста, у другій половині XX ст. стало його частиною як мікрорайон. Зважаючи на виняткову роль Іваня напередодні становлення Дубна як міста, це питання потребує розгляду в окремій публікації. Тут лише зазначимо, що податки з сіл іванської дільниці ішли на користь власника Дубна та сприяли перетворенню його на поселення з міським статусом.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Перехід зазначених поселень під владу князів Острозьких мав стимулюючий вплив на піднесення Дубна до статусу міста. Протягом другої половини XIII–XV ст. вони досягли відчутного господарського підйому, тому власники Дубна були зацікавлені, щоб отримати над ним свою владу. З другого боку, фінансова скрута та потреба захисту від татарських нападів підштовхували вотчинників до продажу чи застави своїх маєтків, що бачимо на прикладі Тороканова і Знесення.

Не всі поселення довкола Дубна перейшли під владу дубенського замку. Так, с. Страклів у кінці XV – першій половині XVI ст. залишалося у приватному володінні Юхна Тороканівського, а в другій половині XVI–XVII ст. – у власності родини Пузин.

Князі Острозькі зробили перші кроки для відродження Дубна та набуття ним міських функцій. Необхідним центром тяжіння для розгортання цієї політики був замок, який на фоні кризи поселенської структури Дубна відіграв важливу роль для збільшення його розмірів. Наявність оборонного осередку сприяла закладенню основ податкового округу завдяки приєднанню навколишніх маєтків місцевих бояр і дозволяла надалі перейти до оформлення нового адміністративно-територіального утворення в басейні середньої течії Ікви.

Подальші перспективи дослідження полягають у розширенні джерельної бази, уточненні викладених результатів, а надалі – створенні вичерпних історичних реконструкцій.

#### *Джерела та література*

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для сбора древних актов. Акты о заселении юго-западной России. – Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – 646 с.
2. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство / О. Баранович. – К. : [б. в.], 1931. – 156 с.
3. Бардецький А. Багатошарове поселення Тараканів-5 та його місце серед археологічних пам'яток Дубенщини / А. Бардецький // Зап. наук. т-ва студ. та асп. ім. О. Оглоблина. – Острог : Нац. ун-т «Остроз. акад.», 2003. – Вип. 2. – С. 12–15.
4. Древняя Русь. Быт и культура (Серия «Археология») / [под. общ. ред. Б. А. Рыбакова]. – М. : Наука, 1997. – 368 с.
5. Кирпичников А. Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Кирпичников // САИ. – Л. : Наука, 1973. – Т.4. – 457 с.

## *Історичні студії*

6. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Киев : университетской типографии, 1859. – Т. 4. – Отд. 2. – 457 с.
7. Пшеничний Ю. Л. Звіт про археологічні розвідки у м. Дубно Рівненської області у 2011 році / Пшеничний Ю. – Дубно : [б. в.], 2012. – 56 с. : іл.
8. Пшеничний Ю. Л. Звіт про археологічні дослідження у м. Дубно в 2012 році / Ю. Пшеничний. – Дубно : [б. в.], 2013. – 43 с. : іл.
9. Пура Я. О. Край наш у назвах / Я. Пура. – Рівне : [б. в.], 1991. – Ч. 1. – 216 с.
10. Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. / В. Собчук. – Кременець : Кременецько-Почаїв. держ. історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с.
11. Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР в 1947 р. // АП УРСР. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1952. – Т. III. – С. 337–377.
12. Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно–Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки / В. Ткач // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно : [б. в.], 2008. – С. 103–107.
13. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVII ст. / В. Ткач // Острогiana в Україні і Європі : матеріали міжнародного наукового симпозіуму (Велика Волинь. – Т. 23). – Старокостянтинів : [б. в.], 2001. – С. 233–237.
14. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 26 черв. 2004 р. – К.–Хмельницький–Кам'янець–Подільський–Старокостянтинів : [б. в.], 2004. – С. 176–183.
15. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи 1996–2001 рр. на території Дубенського району Рівненської області / В. В. Ткач – Дубно : [б. в.], 2002. – 15 с.
16. Ткач В. Локалізація маєтку Тороканов у XIV–XVI ст. / В. Ткач // Наук. зап. Рівнен. обл. краєзнавчого музею. – Рівне : Вид. О. Зень, 2008. – Вип. VI. – С. 115–117.
17. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с. : іл.
18. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie [pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego]. – Lwow : z drukarni instytutu stauropigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. – Т. I. – 207 s.
19. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie [wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum]. – Lwow : z drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III. – 556 s.
20. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / B. Paprocki. – Kraków : Wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego, 1858. – 964, CLXII, 13 s.
21. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. VIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole [opisanie przez Aleksandra Jabłonowskiego]. – Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.

**Пшеничний Ю. Археологічні дослідження історичної топографії феодалних поселень XIV–XVI вв. в околицях Дубно.** Изложены результаты археологических исследований исторической топографии феодалных поселений, возникших в окрестностях Дубно в период утраты им городского статуса. Обзор развития этих поселений осуществлен в контексте их значения для преобразования Дубно в город при содействии князей Острожских.

**Ключевые слова:** археологические источники, топография, феодалное поселение.

**Pshenychnyi Y. The Archeological Researches of Historical Topography Feudal Settlements XIV–XVI in Dubno Neighborhood.** The article tells us about the results of archeological researches of historical topography feudal settlements, which appears in Dubno neighborhood, when its town status was lost. The review of these settlements development realized in context its important role for Dubno transformation in town with assistance of dukes Ostrozki.

**Key words:** archeological sources, topography, feudal settlement.